УДК 792.2

Г.Р. Әюпова

СОВЕТ ИЛЕННӘН КИЛГӘН ИЛЧЕ

В данной статье рассматривается деятельность и жизненный путь одного из основоположников дипломатии, первого дипломата Советского Союза на арабском Востоке Карима Габдрауфовича Хакимова (1892–1938). Автор статьи дает достаточно ёмкую информацию о ключевых фактах из биографии К. Хакимова, раскрывает роль семьи в становлении его как личности. Также описывается спектакль «Красный паша» (2024) Оренбургского государственного татарского драматического театра имени М. Файзи по пьесе Р. Аюпова и Р. Абянова, представляющий собой жизнеописание интересующей нас личности. При оценке самого спектакля основное внимание направляется на определение оригинальных режиссерских решений, отличавших постановку от предыдущих и поспособствовавших раскрытию духовного мира героев, углублению идейного содержания и погружению зрителя в разворачивающиеся действия, также дается оценка игры актеров и выделяется идейно-нравственная значимость спектакля.

Ключевые слова: Карим Хакимов, татарские дипломаты, иммерсивный театр, документальный спектакль.

The article is review of the activities and life path of one of the founders of diplomacy, the first diplomat of the Soviet Union in the Arab East, Karim Gabdraufovich Khakimov (1892–1938). The author of the article provides sufficient information about the key facts from the K. Khakimov's biography of the character, reveals the role of the family in the formation of his personality. The play "Krasny Pasha" Orenburg State Tatar Drama Theater named after M. Faizi based on the play by R. Ayupov and R. Abyanov, which is a biography of the personality we are interested in, is also described. When evaluating the performance itself, the main focus is on identifying original directing decisions that distinguished the production from previous ones and contributed to the disclosure of the spiritual world of the characters, deepening the ideological content and immersing the viewer in the unfolding actions, as well as evaluating the actors' performance and highlighting the ideological and moral significance of the performance.

Keywords: Karim Khakimov, Tatar diplomats, immersive theater, documentary performance.

Соңгы вакытта Россия белән Көнчыгыш илләре арасында дустанә мөнәсәбәтләр һәм икътисади элемтәләр ныгыды. Күптән түгел генә Казанда булып узган БРИКС илләренең саммиты моңа ачык мисал булып тора. Татарстан Республикасы башкаласы 30 дан артык илнең дәүләт башлыкларын, хөкүмәт җитәкчеләрен кабул итте.

Әлеге ныклы элемтәләрнең чишмә башында торган, моннан 100 ел элек үк инде дипломатиягә нигез салган күренекле шәхесләребезнең берсе Кәрим Габдерәүф улы Хәкимовның тормышы һәм эшчәнлеге аерым игътибарга лаек. Ул – Советлар иле белән Көнчы-

гыштагы гарәп илләре арасында эшлекле хезмәттәшлек урнаштырган беренче дипломат.

Кәрим Хәкимов 1892 елда Башкортстанның Бишбүләк районы Дүсән авылында туа (бүгенге көндә әлеге авылда аның музее эшли). Яшьли авыр эшләрдә – тимерьюлда, шахтада эшли. Инкыйлаб елларында большевиклар партиясе эшчәнлегендә актив катнаша, давыллы көрәш елларын Оренбургта каршылый, Халык мәгарифе комиссариатын җитәкли, Гражданнар сугышында Төркестан фронтында хәрби комиссар була. 1921 елдан башлап Чит ил эшләре комиссариатында хезмәт куя [4: 12–13].

Коммунистик идеяләр белән янып яшәсә дә, К. Хәкимовның дини белемле булуы, ислам кануннарын үтәп яшәргә тырышуы мәгълүм. Бу факт аның дипломатлык эшенә дә йогынты ясаган, күрәсең. 1921 елда В. Куйбышев тәкъдиме белән тулысынча дипломатлык эшенә күчкәч, ул РСФСРның Ирандагы генераль консуллыгына җитәкчелек итә. 1924 елда СССРның Хиҗаз патшалыгындагы тулы хокуклы вәкиле итеп билгеләнә. Шул ук елны К. Хәкимов Гомрә хаҗы кыла. 1929–1932 елларда Йәмәндә генераль консул вазифасын башкара һәм бер үк вакытта «Ближневосторг» оешмасы вәкиле була. «Шул вазифасын башкарган вакытта Кәрим Габдерәүф улы Хәкимов тырышлыгы белән Габделгазиз ибне Сауд СССРның стратегик партнёрына әйләнә, үзара мөнәсәбәтләр яхшыра һәм совет товарларына яшь ил базарына киң юл ачыла. Гарәп халкы, яратып, «Кызыл паша» дип атаган милләттәшебез 1926 елда мөфти Риза Фәхреддин җитәкчелендәге ислам дине әһелләренең Мәккә каласында үткән Беренче бөтендөнья мөселманнар конгрессында катнашуын оештыра һәм бер елдан халык өчен беренче чиратта кирәкле он, шикәр, керосин төялгән диңгез суднолары белән тәүге өч партиянең Одессадан Җиддәгә җибәрелүенә ирешә [3: 8–9].

К. Хәкимов Россия тарихында, төрки халыкларда, мөселман дөньясында, гарәп илләрендә иң мөһим сәяси һәм икътисади мәсьәләләрне хәл итүдә шактый тирән эз калдырган легендар зат буларак билгеле.

Әлбәттә, һәр кешенең шәхес буларак формалашуына күптөрле факторлар йогынты ясый. К. Хәкимовның киң карашлы күренекле дипломат булып җитешүендә, бер яктан, яшьтән иҗтимагый-сәяси тормыш үзәгендә кайнавы, эшлеклелеге, активлыгы этәргеч булса, икенче яктан, җәмәгате Хәдичә Нугаеваның да роле гаять зур була.

Кәрим белән Хәдичә 1920 елда Төркестанның Фирганә шәһәрендә танышалар. Хәдичә агитбригада белән фронтовикларга концертлар куеп йөри. Кәримнең үткен күзе чибәрлеге һәм чаялыгы белән аерылып торган кызны тиз әләктереп ала. Танышып бераз вакыт узгач, кавышып та куялар. Аңа гашыйк булган комиссар К. Хәкимов, кайнар хисле, харизмалы кеше буларак, Хәдичәгә тәкъдимне дә көтелмәгәнчә ясый. Кобурасыннан наганын чыгарып: «Хәдичә, чык миңа кияүгә! Әгәр дә сиңа берәрсе якын итеп кул тидерсә, шушы кулым белән

икегезне дә атып үтерәм!» – ди. Бу аның мәхәббәт аңлатуы була [1]. Хәдичә ризалык бирә.

1924 елда К. Хәкимов гаиләсе белән Көнчыгышка, чүлләр иле Гарәбстанга юл тота. Миләрне кыздырырлык эссе кайнар һавасы белән көйдергән җиде ят илгә Хәдичәнең бер дә күңеле тартмый, әмма Кәриме артыннан калмый. Ил өчен, идея өчен янган К. Хәкимовның күңел омтылышын ул аңлап кабул итә.

Чүлләр иле яшь гаиләгә олы сынаулар әзерли: хаҗ сәфәре вакытында уллары Шамил дизентериядән вафат була. Кәримен тирән мәхәббәт белән яраткан Хәдичә бу олы хәсрәтне дә кичерергә үзендә көч таба, хәтта әлеге вакыйга аның иҗтимагый эшчәнлегенә юнәлеш тә бирә: ул Советлар Союзыннан Гарәбстанга медицина хезмәте күрсәтүче белгечләр китертүне, медикаментлар алып килүне оештырып йөри башлый. Гомумән, Хәдичә иренә дипломатлык эшендә зур терәк, зирәк киңәшче була, аның белән эшлекле очрашуларга да йөргәли.

Гарәпләр К. Хәкимовны, яратып, Совет иленнән килгән илче буларак үз итеп, «Кызыл паша» дип йөртәләр. Хәкимовлар гаиләсе ул вакыттагы Гарәбстан короле Абдел Газиз ибне Сауд белән дустанә мөнәсәбәтләр урнаштыра. К. Хәкимовка һәм аның гаиләсенә король тирән хөрмәт белән карый. Хәкимовларның Җиддәдә җирләнгән уллары Шамилнең каберен карап, тәрбияләп торуны да корольлек үз өстенә ала.

Легендар дипломатның тормыш юлы һәм эшчәнлеге төрле чорларда тикшеренүчеләрне, иҗат әһелләрен кызыксындыра: К. Хәкимовка багышланган спектакльләр куела, фәнни эшләр языла, соңгы вакытта аның шәхесенә игътибар артканнан-арта бара.

Кәрим белән Хәдичә мәхәббәтен сюжет үзәгенә куйган «Кызыл паша» спектакле (пьеса авторы – башкорт драматургы Нәҗип Әсәнбаев) 1982 елда Мәҗит Гафури исемендәге Башкорт дәүләт академия театрында режиссёр Лек Вәлиев тарафыннан сәхнәгә чыгарыла һәм зур уңыш казана. Күп кенә тарихи вакыйгаларны эченә алган спектакль классик вариантта куела. Лек Вәлиев һәм Кәрим Хәкимов образын уйнаган артист Әхтәм Абушахманов Салават Юлаев исемендәге Дәүләт премиясенә лаек булалар.

«Кызыл паша» спектакле Кәрим Хәкимовның тууына 130 ел тулу уңаеннан 2022 елда Уфада кабат яңартып куела. Ул 1982 елда сәхнә күргән спектакльгә нигезләнә, шул ук вакытта режиссер Айрат Абушахманов аны эчтәлек ягыннан тагын да баета. Беренче вариантта геройның балачагы, үсмер вакыты күрсәтелмәгән була. Яңартылган спектакль Кәрим Хәкимовның балачагы һәм аның хакында моңарчы билгеле булмаган яңа тарихи фактлар белән тулыландырыла. Спектакль классик формада сәхнәләштерелә.

2024 елның 5 октябрендә М. Фәйзи исемендәге Оренбург Татар дәүләт драма театры сәхнәсендә күрсәтелгән «Кызыл паша» спектакле исә Башкорт академия театрыныкыннан иммерсив формада

куелуы белән аерылып тора: тамашачылар актёрлар белән бер яссылыкта, ягъни сәхнәдә түгәрәк ясап утыралар.

Югарыда телгә алынган Башкорт академия театрының 2022 елда яңартып куелган (режиссёры А. Абушахманов) һәм Оренбург татар драма театрының иммерсив (режиссёры Р. Әюпов) спектакльләрендә уртаклык шуннан гыйбарәт: аларның икесендә дә документаль фактларга басым ясала, легендар шәхеснең дипломатлык таланты һәм күпкырлылыгы гәүдәләндерелә.

М. Фәйзи исемендәге Оренбург татар дәүләт драма театрында сәхнәләштерелгән спектакльдә җырлар, символик эчтәлеккә ия булып, геройларның язмыш борылмаларын тасвирлап бирүдә, аларның күңел дөньяларын ачуда төп алымнарның берсе булып китәләр. Әйтик, «Ком бураны» җыры нәкъ менә шушы максатка хезмәт итә:

Ком бураны, ком бураны,
Оренбурның урамы.
Илдә давыл булган чакта
Өйдә торып буламы.

Әлеге җыр юллары аша К. Хәкимовның гарәп илләрендә дәрәҗәле илче вәкаләтен үтәве, Совет иле өчен башкарган эшләренең ком бөртекләре кебек җилгә очуы, аның тарихка кереп калган игелекле гамәле: илебездә яшәүче мөселманнарга хаҗ кылырга юл яруы, беренче булып Мәккәгә китертүе, тынгысыз җаны, фаҗигалы ачы язмышы – барысы да бер-бер артлы күз алдыннан уза.

Хәдичә башкаруындагы «Каз канаты» җыры аша исә Кәрим белән Хәдичәнең ерак чит җирләрдә туган илләрен сагынулары, авыр көрәш юлларын узулары, Хәдичәнең репрессия корбаны булган Кәримне көтүе, аны юксынуы, үзе дә каты режимлы АЛЖИР хатын-кызлар лагеренда сигез ел буе газап чиккәндә, кызы Флораны, мәрхүм улын сагынып сызуы җан авазы булып яңгырый. Спектакльгә режиссёр Р. Әюпов тарафыннан кертелгән бу җыр аша түбәндәге фикер кызыл җеп булып сузыла: уңышка ирешер өчен ныклы терәк – ике канатың булу кирәк. Җыр сүзләрендәге каз образы («Каз канаты кат-кат була...») спектакльнең идея-юнәлешен билгеләүдә әһәмиятле роль уйный. Казлар, гомумән, очар кошлар, бер-берсен сөйгән бу ике ярның мәңгегә аерылу сагышын да, газаплы тормыш юлларын да тамашачы күңеленә үтемле җиткереп, спектакльнең тәэсир көчен тагын да ныграк арттыра. Коммунист булса да, диненнән ваз кичмәгән Кәрим Хәкимов, Мәскәүгә чакыру килгәч, илдәге яңа идеологиянең үзе кебекләрне кабул итмәвен яхшы аңлый, шуңа күрә дә үзен упкынга атлаган кебек хис итә.

Спектакльнең сценография авторы яшь рәссам Елизавета Буланкина, шартлы эчтәлекле күчәрле тәгәрмәч кулланып, дипломатның гел юлда булуына ишарәли. Тәгәрмәчләр, поездга, автомобильгә әйләнеп, бер ил белән икенче ил арасындагы дипломатик күперләр

салынуны да аңлата. Иммерсив спектакльдә түгәрәк сәхнәнең әйләнүе юл хәрәкәтен, динамиканы тоярга мөмкинлек бирә, киңрәк масштабта карасак, җир шарының шулай шартлы рәвештә тасвирлануы аңлашыла. Төп герой, канатларны түгәрәккә тезеп, хаҗ кылучы мөселманнарның киләчәктә Мәккәгә барачагын күрсәтә. Спектакльдәге канатлар – Аллаһтан баш тарткан илдә рухилык символы да.

Сәхнә түренә ике агач куелган, алар шулай ук самолётның ике канатын, поезд рельсын, Хәдичә утырган АЛЖИР лагерен уратып алган коймаларга ишарәли.

Спектакльнең сценографиясе минимализм һәм символизм форматында эшләнгән. Спектакль ахырында геройны атып үтерү күренеше реалистик формада түгел, ә символлар аша гамәлгә ашырыла. Мылтыктан ату тавышы ишетелгәч, сәхнәгә күпсанлы кечкенә кызыл шарчыклар ишелеп тәгәриләр. Режиссёрның бу алымы Совет системасында хөкем сөргән шәхес культы елларында илебезнең төрле төбәкләреннән бик күп талантлы, зыялы шәхесләрнең бер гаепсезгә каннары түгелүне аңлата. Сәхнәдә кан төсендәге шарлар һәм кызыл ут Кызыл паша, ягъни Кәрим Хәкимов образының шәхси драмасын тагын да көчәйтә.

Пьесаның авторлары – Г. Кариев исемендәге театрның баш режиссёры, Татарстанның атказанган сәнгать эшлеклесе Ренат Әюпов һәм Россия Диния нәзарәтенең (Мәскәү) мәдәният департаменты җитәкчесе, Татарстанның атказанган мәдәният хезмәткәре, тарихчы Ренат хәзрәт Абянов. Алар Кәрим белән Хәдичәнең олы мәхәббәтен, гаиләдә дә, эштә дә, көрәштә дә бергә һәм бердәм булуларын пьесада зур осталык белән тасвирлый. Ренат хәзрәт Абянов, үзе дә дин әһеле буларак, бу ике шәхеснең кичерешләрен, психологик халәтләрен тирәнтен ачып бирә.

Спектакльдә Хәдичә ролен театрның талантлы актрисасы Рәзифә Хәйруллина башкара. Ул образның рухи драматизмын, хисләр тирәнлеген, ихласлыгын үтемле җиткерә. К. Хәкимов ролендә – Татарстанның атказанган артисты Марсель Рәхмәтуллин. Алар, сәхнәдә илләренә һәм мәхәббәтләренә тугры пар буларак гәүдәләнеп, тамашачы күңелен яулыйлар. Пьесада Хәдичә образының казлар турында әкият сөйләве аша хатынның ирен һәм кызын сагыну сагышы сурәтләнә.

Лагерьдан аяклары җәрәхәтләнеп кайтса да, Хәдичә көчле рухлы булып кала. Кызы Флора тәрбиясендә гомер кичерә. Аллаһы Тәгалә аны озын гомер белән бүләкли. Каһарман ханым иренең һәм үзенең исемнәре аклану хәбәрен сабыр гына көтеп яши һәм аңа ул көнне күрү насыйп була. Милләтебезнең мәшһүр улы Кәрим Хәкимов һәм аның батыр хатыны Хәдичә Нугаеваларның бер үк вакытта Ватанга да, мәхәббәткә дә тугрылык белән сугарылган катлаулы язмышлары тарихы әлеге спектакльдә көчле чагылыш таба. Бу ике шәхеснең мәңгелек мәхәббәт тарихы – безнең өчен тугрылык һәм батырлык үрнәге.

Әдәбият

1. *Вәлиев Р.* «Кызыл Паша» Кәрим Хәкимовның үз кулы белән милләтен «татар» дип күрсәткән дипломатик анкетасы бар // Интертат [Электрон ресурс]. – 2019. – 29 окт.) URL: https://intertat.tatar/news/rimzil-v-liev-kyzyl-pasha-k-rim-h-kimovny-z-kuly-bel-n-mill-ten-tatar-dip-k-rs-tk-n-diplomatik-anketasy-bar?ysclid=m6et4gmxhl631130026 (дата обращения:24.01.2025)

2. *Гадилов Л.З.* Карим Хакимов: (революционер и дипломат, 1892–1937): историко-биографический очерк / Л.З. Гадилов, Ф.Х. Гумеров. Уфа: Башкир. кн. изд-во, 1960. 84 с.

3. *Зарипов Р.* Кызыл Паша: дипломат һәм разведчик: (СССРның Шәрык илләрендәге тышкы сәясәтенә зур өлеш керткән Кәрим Хәкимов турында) // Мәдәни җомга. 2018. 23 март (№ 11). Б. 8–9.

4. *Хәсбиуллина Г.* «Кызыл Паша» Кәрим Хәкимов: (Согыд Гарәбстанында беренче совет дипломаты Кәрим Габдерәүф улы Хәкимов (1892–1938)) // Мәдәни җомга. 2020. 10 гыйнвар (№ 1). Б. 12–13.

Әюпова Гөлшат Рафаэль кызы,
ТР ФА М. Хәсәнов исемендәге Татар энциклопедиясе һәм төбәкне өйрәнү институтының Энциклопедистика үзәге фәнни хезмәткәре

Аюпова Гульшат Рафаэловна,
научный сотрудник Центра энциклопедистики Института татарской энциклопедии и регионоведеня им. М. Хасанова АН РТ

gulshat-2773@mail.ru